

iTaukei Ni Qele

Vol. 1 | 2019

Mai na Matabose ni Qele Moroiroi

*Na Liuliu ni Matanitu kei na Minisita ni Veika Vaka-iTaukei
Hon. Josaia V. Bainimarama*

Na vu ni lagi vou ni kawa iTaukei

NA kena vakasaututaki na noda bula na iTaukei e yavutaki toka ena iyau vakaitaukei ka vakabibitaki toka kina na qele kei na kena taukeni. Oqo na vuna esa rui bibi kina vei au na kena taqomaki vinaka na noda qele ena ruku ni Yavu ni Vakavulewa 2013 ka vakamatatataki toka kina na kena taukeni kei na kena taqomaki.

Na yabaki oqo (2019), e bau dua toka na yabaki marautaki vei au me vaka ni oqo e dua na gauna ena ruku ni noqu veiliutaki meu sa qai raica kina na noda toso na iTaukei, vakausavi vei ira na itaukei ni qele me ra sa lisitaka ka vakatoroicaketaka ga na nodra dui qele.

Au sa vakavinavinaka kina ki na lewe ni Matabose e Cake ni Qele Maroro ni iTaukei, na Turaga Vu ni Lewa ni TLTB, o ira na kena veitacini vaka-Manidia kei na ira kece na kena vakaillesilesi ena veiyasai-Viti ni sa na rawa me sa vakanawaci yani na waqa ni veiqaravi me laurai ni sa cecebuya na kena laca kei na kena sa votu tale ga mai e dua na vu ni lagi vou ka rawa ni da vakanamata kina iTaukei ena veisiga ni mataka.

E sa laurai votu na veiliutaki vinaka, dodonu ka savasava ena noda veivuvale ka kune kina na noda kauwai ena vuku ni noda vanua, na kena iyaubula, na noda veiwekani kei ira na vulagi era tiko maliwai keda.

Na ivola oqo e sega wale ga ni na kuria na noda veivakararamataki ena vuku ni noda sasaga ena bula torocake; e dua tale ga na kena inaki oya me vakayaloqaqataki keda me da cakacaka vakaukauwa ka cavu isausau ena buturara ni bisinisi kei na noda bula raraba.

Sa noqu masu me kalougata tiko na kawa iTaukei.

Vinaka saka vakalevu.

Na Liuliu ni Matanitu kei na Minisita ni Veika Vaka-iTaukei
Hon. Josaia V. Bainimarama

SOLI E \$7 NA MILIONI NA BONISI ENA LISI NI PAINI

NAI TEKITEKIVU NI NAKOVACAKE DEVELOPMENT TRUST

SASAGA O TUNASAU ME TAUKENI LORI LELEVU TALEGA

TEI RAWA E 4500 NA YASI E MALOLO

VUKEI IRA NA DAUTEITEI NA CBUL ENA \$3.4 NA MILIONI

NA DODONU NI ITAUKEI NI QELE

NA QELE KOVU KEI NA KENA E TAUDAKU NI KOVUKOVU

NA VEIVUKE VEI IRA NA ITAUKEI NI QELE

VEITALANOATAKI NA CICIVAKI BISINISI

iTaukei Ni Qele

Lewe ni Vola:

- 1 Na vu ni lagi vou ni kawa iTaukei
- 3 Mai vua na Manidia Liu
- 4 Soli e \$7 na milioni na bonisi ena lisi ni paini
- 5 Marautaki na veivuke vakailavo ni TLTB vei ira na iTaukei ni Qele
- 8 Kilai talega na iTaukei ni Qele ena buturara ni tei dovu
- 9 Nai tekitekivu ni Nakovacake Development Trust
- 10 Nai solisoli levu mai vei Tui Nalawa
- 11 Sasaga tiko vama lua na *Hautavu Backpacker*
- 12 Vakavu bisinisi na wasei vakatautauvata ni lavo ni lisi
- 13 Sasaga o Tunasau me taukeni lori lelevu talega
- 14 Vakatubuilavo na Mataqali o Naweicavu ena Baroda
- 15 Tei rawa e 4500 na Yasi e Malolo
- 16 Na dodonu ni iTaukei ni Qele
Na qele kovu kei na kena e taudaku ni kovukovu
- 17 Na qele Schedule A kei na Schedule B
- 18 Na tabana e qaravi ira na iTaukei ni Qele
Wasei vakatautauvata ni Lavo ni Lisi
- 19 Na veivuke vei ira na iTaukei ni Qele
- 20 Veidinadinati ni Matabose kei na iTaukei ni Qele (DOT)
- 21 Dola tale e vica na valenivolavola ni TLTB ena veitauni eso
Maroroya o TLTB na veivakabauti ni iTaukei
- 22 Veitalanoataki na cicivaki bisinisi
- 23 Na tikici ni dua na iwase ni lavo ni lisi
Na nodra vakatubuilavo na lailai ena baqe na HFC
- 24 Vukei ira na dauteitei na CBUL ena \$3.4 na milioni

Mai vua na Manidia Liu

NA qele e itekitekivu ni bula sautu vei keda na itaukei me vaka e laurai mai na veika sa qarava na Matabose ena loma ni va na yabaki sa oti ni mai tekivu dola na vale ni volavola ni itaukei ni qele se na *Landowners Affairs Unit (LAU)* ka nona itavi vakatabaki dua me qaravi ira ga na itaukei ni qele.

Na ivola tukutuku oqo *iTaukei ni Qele*, e navuci me vakadewataka eso na itukutuku se italanoa ka vakasokumuni mai vei ira eso era sa vakayagataka sara tiko vakavinaka na nodra qele vakausivi ena vakatubuilavo mai na ivakayaga e rawa mai na nodra qele ka vaka kina ena kena vakayagataki na veivuke mai na TLTB.

Oqo e salavata sara tiko ga kei na gagadre ni Matanitu me vaka e virikotori ena *Pillar 6* ni *National Charter for Change, Peace & Progress* ena kena vakayagataki na qele lala ena noda veitiki ni qele eso vakausivi ena nodra sa dui lisitaka sara ga na iTaukei ni qele na noda qele.

Na ituvatuva ni cakacaka vakayabaki ni TLTB se na *Strategic Corporate Plan 2019* e vakabitaka na veiqaravi ena kena ivakatagedegede e cake sara. Oqo e inaki ni kena a taurivaki na *Fiji Business Excellence Framework* ena 2012 ka sa tekivu me sa laurai tiko mai na vuana ena veiqaravi ni Matabose.

Na ivola oqo e wase tiko vakarua: (i) e tovolei me da veivakararamataki tiko ena itukutuku matailalai ni qele vaka-iTaukei (ii) tabaki tale ga eso na italanoa ni veika era sa sasaga tiko kina na itaukei ni qele e Viti ena vuku ni vakatubuilavo kei na cicivaki bisinisi.

Au nuitaka ni o ni na taleitaka. Vinaka saka vakalevu.

Manidia Liu
Mr Tevita Kuruvakadua

Mr Kuruvakadua

Mai vua nai Vukevuke ni Manidia Liu

Mr Nata

NA iTaukei ni Qele e dua na ivola ka rawa ni da wilika me da kila eso na gaunisala ni veivakatoroicaketaki ena vuku ni vakayagataki qele kei na itukutuku ni qele makawa e dodonu me da kila.

E volai ena inaki cecere ni veivakatataki cake ena veivanua eso ni cakacaka kei na vakatubuilavo. Ni laurai na qele vaka-iTaukei e rauta ni 91 na pasede ni qele kece e Viti na kena levu. Oqori na vu ni lagi vou ni kawa iTaukei (*new horizon*) – ka sa i koya sara ga oqori na vanua eda sa vakanamata kina.

Na vakavinavinaka levu vua na Turaga nai Liuliu ni Matanitu o Rear-Admiral (Rt'd) Hon. Josaia V. Bainimarama ena nona itutu vaka-Minista ni Veika vaka-iTaukei ka Jeameni sara tale ga ni Matabose ni Qele Maroroi ni iTaukei se na *iTaukei Land Trust Board (TLTB)*.

Sega ni guilecavi na veiliutaki mai vua na Vu ni Lewa o Mr Tevita Kuruvakadua kei ira na kena liga ni veiqaravi vakauasivi vei kemudou na Tabana ni iTaukei ni Qele se na *Landowners Affairs Unit* - vinaka vakalevu na veitokonitaki tiko na nodra qaravi na iTaukei ni Qele.

1. SUVA – Mr Jona Dalaga
2. NADI – Mr Sikeli Ralawa
3. LABASA – Mr Noa Koroidikidikilati
4. LAUTOKA – Mr Josefa Tuwere
5. Mr Akuila Raibevu (*Manidia ni Tabana ni iTaukei ni Qele*)

Mo ni kalougata ka qaqa tiko.

Vukevuke ni Manidia Liu
Mr Solomone Nata

1.

2.

3.

4.

5.

Soli e \$7 na milioni na bonisi ena lisi ni paini

“

Na ilavo ka mai solia oqo o Bainimarama e kuria ga na rede, premium, kei na stumpage ka saumi ena lisi ni paini.

E A mai solia na Liuliu ni Matanitu ka Minisita tale ga ni Veika Vaka-iTaukei o Voreqe Bainimarama e 7 na milioni na dola vei ira na itaukei ni qele ena Tropik Woods e Drasa ena 21 ni Okotova 2019.

Oqo na tubu mai na *Fiji Pine Limited* ka qai soli me bonisi vei ira na itaukei ni qele ka vakabibitaki tiko kina na nodra vakasaututaki na iTaukei ena vuku ni nodra solia tiko na nodra qele ena vuku ni paini.

Tekivu mai na 2013 na cacacaka ni veinanumi oqo ena \$10 dua na ekatea ka toso cake tiko mai na veiyabaki sa oti me yacova mai na \$200 dua na ekatea ena yabaki oqo.

Na ilavo ka mai solia oqo o Bainimarama e kuria ga na rede, *premium*, kei na *stumpage* ka saumi ena lisi ni paini.

Na Mataqali o Tawa ena koro o Naseyani eratou volia e dua na lori ka so tale era qarava na nodra veivakavaletaki vakaveiwekani.

Me vaka e dua e qarava vakatabakidua na qele vaka-iTaukei ka rauta tiko ni 91 na pasede ni qele kece e tiko e Viti, na nona veitokoni na Matabose ni Qele Maroroi e sega ni qai vakataratutaki.

Na ituvatuva vakayabaki ni TLTB ena 2019 e dusia na itavi taumada ni Matabose kei na tatadra me ra vakatoroicaketaki na itaukei ni qele (*Outcome: 5, TLTB Strategic Corporate Plan 2019 – 2021*).

E levu sara na Turaga kei na Marama vakaitutu lelevu ena Matanitu, liuliu vakavanua kei na daunibisinisi era a tiko rawa ena soqo marautaki oqo wili kina na Turaga na Tui Macuata o Ratu Wiliame Katonivere ■

Na iLiuliu ni Matanitu o Voreqe Bainimarama kei ira na itaukei ni qele ena soli ni bonisi ni paini mai Lautoka

Marautaki na veivuke vakailavo ni TLTB vei ira na iTaukei ni Qele

ENA 2017 e a dolava kina na Matabose e dua na tobu ni veivuke me ra vukei kina na itaukei ni qele era lisitaka ga na nodra qele, ka vakatokai tiko na *Landowners Seed Fund Grant*. E ka marautaki dina ni ratou siko yani na vakaisilesi ka ratou vakadinadinataka na kena laki vakayagataki vakavinaka nai wase ni veivuke oqo.

E sa vuqa sara na itaukei ni qele era sa vukei ka gadrevi me wasei na nodrai talanoa. E dua bulu na ka era a kaya; oya na nodra vakavinavikataka na Matabose ena vuku ni veivuke levu, ka ni vuqa vei ira era tekivu sara tu ga ena sega. Na veivuke oqo e vaka me laki solia tale e dua nai gu sei cegu vou ni toso ki liu.

Oqo na kedra italanoa:

1. Roko Tui Namata – Raralevu, Tailevu

O Roko Tui Namata, Ratu Paula Halaiwalu, e dua vei ira nai sevu ka ciqoma na veivuke oqo ena 2017. E a soli vua e \$20,000 me veivuke kina nona sasaga ni veivakavaletaki (*real estate development*). E ka ni marau ni gauna sara ga oqo, e sa redetaki tiko nai matai ni vale e a tara ka a vakayagataki kina nai wase ni lavo oqo. E namaki me na vitu taucoko na vale ena tara enai matai ni wasewase oqo.

“Oqo e dua nai solisoli levu,” vakaraitaka o Roko Tui Namata. “E sega saraga ni dua na ka e tu vei keitou me keitou tauyavu kina. Ia e qai mai tekivutaki keitou na veivuke e lako mai ena Matabose ni Qele Maroroi. O keda na iTaukei, e levu na qele e tu vei keda, ka dodonu meda vakaraica eso na gaunisala e rawa ni da muria me ivurevure ni lavo vei keda kei ira na noda kawa mai muri,” kuria o Ratu Paula.

Nai lavo taucoko e vakayagataki ena kena tara e dua na vale e rauta ni \$60,000 na kena isau. ■

O Roko Tui Namata kei na nona matavuvale ni oti na dola ni Halaiwalu Subdivision ena yabaki oqo kei nai Liuliu ni Matanitu

2. Seru Tudravutu – Waikete, Tailevu

E SIVIA na \$20,000 esa rawata o Seru Tudravutu mai na nona iteitei ena koro o Waikete, Tailevu. Mai na \$5,000, e a veivuke kina vua na Matabose ena 2017, e laveta cake saraga nai vakatagedegede ni nona rawa ka rawa talega vua me vakatotototaka na saumi ni nona dinau kina Baqe ni Veivakatorocaketaki se na *Fiji Development Bank* (FDB).

E tukuna o Tudravutu ni sega saraga ni dua na ka e tu vua me a tekivu kina. “Na veivuke mai na Matabose e mai vukei au meu volia e tolu na luve ni bulumakau yalewa; mai vakarautaka na noqu qele ni teitei na katavila; kau tekivutaka rawa talega kina e dua na noqu vale ni susu oni. Au vakabauta ni mua ni yabaki oqo au sa na vakaotia kina na noqu saumi dinau ena baqe na FDB,” tukuna o Tudravutu.

E tiko tale ga na lalawa nei Tudravutu me na vakarabailevutaka na nonai teitei ka me dua vei ira na kena dau ena buturara ni vakayagataki qele. E tiko ena nonai tuvatuva me na vaqara tale eso na qele e lala tu, me na lisitaka, sega walega ni vagolei ena teitei, me qaravi talega kina na veivakavaletaki se na *real estate development*. ■

Oqori na iteitei nei Tudravutu e Waikete

3. Emele Ranadi – Wainivesi, Tailevu

E DINA ga ni toso sara tiko vakamalua na bisinisi ni susu toa ka dauvakalutu yaloka o Emele Ranadi, e sa daumaka sara tiko na veika e rawati tiko mai kina. Mai na \$5,000 nai lavo ni veivuke mai na Matabose ni Qele Maroroi, e mai tara rawa kina e dua na vale ni toa ka tolu na kena kisi kaukamea. E dua na kisi kaukamea e rawa ni bula tiko kina e 90 na toa ena dua na gauna.

Ena gauna oqo e sa caka tale tiko e dua tale na kisi kaukamea me rawa ni maroroi kina o ira na toa era sa voleka ni ra yacova na gauna mera sa tekivu vakalutu yaloka kina. E rauta ni tini (10) na terea yaloka (dua na terea = 30 na yaloka) e dau kumuni tiko ena veisiga ka dau volitaki tiko me tau ya tini na dola (\$10) dua na terea - tautauvata ni rawati tiko e \$100 dua na siga.

E dua talega nai wase ni lavo e vagolei ena kena saumi na katavila me vakarautaka na qele me tei kina na dalo. E sa tamusuki taumada na dalo oqo ena yabaki sa oti ka rawati kina e \$7,000. Ia e sega ni cegu e kea na sasaga, ka vakadikeva tale tiko o Ranadi eso tale na bisinisi veivekani e rawa ni laveta cake nai vakatagedegede ni nona rawa-ka.

“Sa dua na ka na noqu marautaka na veivuke vakailavo e solia mai o TLTB,” tukuna o Ranadi. “Sa dua na tamani veivuke levu. Me vaka ni a laurai na tauvimate vei ira na bulumakau e Tailevu, e levu sara tale ga era na mai mate kina ka vakarusa talega na belavu ka vakadredretaka tale ga na neitou sauma lesu na neitou dinau ki na FDB. Nai solisoli levu oqo mai na Matabose e mai vukei keitou sara vakalevu me keitou tekivu vou tale ena so tale a mataqali bisinisi ka rawa ni na qai laki vukea na kena tarai cake tale na belavu,” kaya o Ranadi. ■

4. Sikeli Tuikoro – Nayavu, Wainibuka

E SE qai soli walega vei Tuikoro \$5,000 nai lavo ni veivuke mai na Matabose ni Qele Maroroi ena yabaki sa oti ka sa vakasakiti dina na toso ni nona iteitei. E dina ga ni toso sara tiko vakamalua na caka ni gaunisala me yaco yani kina ki na nona iteitei, e sega ni vakayalolailaitaki Tuikoro ena nona sa tosoya tikoga na veika e qarava tiko ena nona iteitei.

E kaya o Tuikoro, “Na gaunisala e dua na dredre levu au sotava tiko kau sa kerea tale tikoga na veivuke vei ratou na Minisitiri ni Teitei ka vakakina na tabana tale eso ni Matanitu ke rawa ni dua talega na nodra veivuke ena vuku ni kena vakavinakataki na gaunisala. Ia au sega ni kinoca rawa na noqu vakavinavinaka levu kina Matabose ni Qele Maroroi ena veivuke levu ka vakayacori ena vukuqu ni noqu sasaga”.

E sa tamusuka oti tale ga o Tuikoro e dua na loga nona ni *Ginger* o ka rauta ni \$4,000 nai lavo e rawata mai kina. E levu tale na veimataqali itei e kune enai teitei oqo ka sa tiko na vakanuinui ni na toso vinaka sara. ■

Toso tiko ga na iteitei ni Sikeli e Nayavu

Oqori na tobu ni ura nei Kawa

Veivuke na TLTB ena kena vakarautaki na qele ni teitei nei Kawa

5. Isireli Kawa – Kalokolevu, Rewa

“NA noqu vakavinavinaka levu kina Matabose ni Qele Maroro ena vuku ni veivuke levu ka dodoliga mai kina,” kaya o Isireli Kawa. “Sa dua na ka na gu ni yaloqu meu vakayagataka na qele, ia e seva ni dua nai wase levu ni qele oya e dau suasua tu ga ka sega ni rawa ni teivaki. Ia ni sa yaco mai na veivuke ni Matabose, sa mai keli vinaka kina na sala ni wai ka sa rawa tale ga ni teivaki yani ni sa mamaca vinaka na qele”.

Na Matabose e a solia vei Kawa e \$5,000 ena yabaki sa oti me vakayagataki ena kena vakatoroicaketaki na ituvaki ni nona qele.

E dua talega nai wase ni lavo oqo e vagolei ena kena tara e dua nai gunugunu ni wai me vakadrodroya na wai kina nona tobu ni ura. Ena gauna oqo, e se waraki ratou tiko mai na Minisitiri ni Teitei me ratou laki kelia ka vakatawana talega na tobu ni ura me vaka ni sa caka oti na kenai gunugunu.

E levu sara tale nai tei e tiko enai teitei nei Kawa me vaka na dalo, tavioka, *ginger* kei na so tale na ka lalai. E so nai tei oqo era sa tamusuki oti ka so tale era sa vovoleka tiko na gauna mera tamusuki kina. E kenai kuri tiko yani na nona bai ni bulumakau ka tiko kina ena gauna oqo rauta ni 20 na bulumakau. ■

Levu na itaukei era se bera ni vola yaca

ENA gauna oqo e rauta ni 33 vakaca na udolu na itaukei ni qele era se bera tu ni vola yaca se rejisita ena loma ni Matabose ni Qele Maroro .

Kena ibalebale na nodra ilavo ni lisi e sa na mai tao tu ka me waraka na nodra vola yaca.

E bibi toka na cakacaka ni vola yaca me vaka ni levu na gauna e dauveicalati na vanua me vagolei kina na ilavo ni laurai vata kei na ka e volai tu ena ivola ni kawa bula se VKB se *ITaukei Landowners Register*.

Oqo e rauta tiko ni \$1.9 na milioni ka sega tu ni rawa ni veiwaseyaki ena vuku kena sagai ga me maroro na Matabose vakauasivi ena tavi e vakacolati vua me qarava.

Ena loma ni veiyasana lelevu e Viti me vakataki Ba, Bua kei Nadroga, e laurai tale ga ni levu vei ira e se bera tu ni ra vola yaca; ka me ra semata mai na nodra akaude ni baqe vei TLTB. ■

YASANA	SE BERA NI VOLA YACA
Ba	10,841
Bua	9,142
Cakaudrove	191
Macuata	4,755
Nadroga	6,354
Ra	1,830
KENA LEVU	33,113

Kilai talega na iTaukei ni Qele ena buturara ni tei dovu

Tsunami Pte Limited

TAUYAVUTAKI ga ena 2012, na mataqali Waisavulu ena koro o Nasekula mai Labasa, esa dua vei ira na dau tei dovu ka levu duadua tiko na tani ni dovu era musuka ena dua na yabaki. Na mataqali oqo e kenai sevu me tauyavutaka e dua na veiwekani vakabisinisi (*Joint Venture*) kei na *Fiji Sugar Corporation* ka vakaleleci tiko ki na iqaqi ni dovu mai Labasa e rauta ni 7,500 na tani ena dua na yabaki.

Na mataqali o Waisavulu e se vakatututaka yani kina FSC na vakasama oqo ena 2006 ena gauna e a se lala tu kina na 280 na eka e ratou sa tei dovu tiko kina ena gauna oqo. Ia esa qai mai vakacavari kece na kena veika vakaivola ena 2012, ka qai mai tekivu sara tiko na tei dovu ena 2014. E rauta ni \$1.2 na milioni nai lavo e sauma o FSC me tekivutaki kina na cakacaka ni tei dovu.

Eso na veika e rau veidinadinati kina na mataqali kei na FSC oya:

- Me rau wasea veimama na tubu e rawati (*dividend*) ena loma ni yabaki ka me lako tiko oqo me 5 na yabaki.
- Me na sauma tiko na mataqali e \$221,000 vei FSC ena veiyabaki ena loma ni 5 na yabaki.

Na veidinadinati oqo esa na mai vakacavari tiko ena yabaki sara ga oqo ka kenai balebale ni i lavo kece ena

O Ratu Savenaca Ritova kei na nodratou 'misini ni ta dovu mai Labasa

qai rawati ena veiyabaki mai liu esa na nona sara ga na mataqali.

Ena 2015, e a tamusuka rawa kina na mataqali e rauta ni 2,600 na tani ka tiko na kenai sau vakailavo ena \$121,000. Ena 2016, esa toso cake sara na levu ni tani ka ratou tamusuka rawa e \$7,500 na tani ka kenai sau vakailavo e \$350,000. E vaka talega kina ena 2017 kei na 2018.

Esa vakavure cakacaka tale tikoga na loga ni dovu ni mataqali o Waisavulu vei ira na veitikitiko wavelita tiko na loga ni dovu. Era dau kau mai eso mera dau mai tei dovu, eso mera dau mai vakamasimataki dovu ka vakakina na kena musuki na dovu ena gauna ni tatamusuki. Ena gauna ni musu dovu, era dau gadrevi e levu sara na liga ka vaka talega kina na misini ni musu dovu baleta ni tiko ga na gauna yalataki mera kauta yani kina na nodra dovu kinai qaqi.

Ia ena gauna oqo, esa volia rawa tale ga na mataqali e dua na nona misini ni musu dovu se *harvester* ka sa vakarawarawataka sara ga na cakacaka ka vakakina na kena vakabulai nai lavo era dau saumi tu kina na dau musu dovu. Ni misini oqo e sega walega ni musuka na dovu ni mataqali, e cakacaka talega vei ira na so tale na dau teitei era gadreva me dau laki musu na nodra dovu.

E vakaraitaka o Ratu Savenace Ritova na nodratou mata ka qarava tiko na dovu, "mai na veika keitou sa lako curuma mai, au vakabauta ni sa vinaka cake tikoga mai na veika keitou cakava. Au via vakayaloqagataki keda nai taukei ni qele meda vakayagataka na qele era lala tu meda tea kina na dovu. E dina ga nida na tekivu ena so na ka lalai, ia meda vakanamata tiko kina veika lelevu ka me da siova yani nai walewale ni teitei ena gauna oqo, oya sai koya na kena vakayagataki na misini ena noda dui vanua ni teitei kei na tatamusuki. Ena vakarawarawataka na cakacaka ka bula talega vakakina nai lavo". ■

Na itekitekivu ni *Nakovacake Development Trust*

NA *Nakovacake Development Trust* na taba ni bisinisi ka nodratou na Yavusa Nakovacake ka okati kina na koro e tolu – Navoci, Namotomoto kei Narewa, Nadi. O ratou na tolu na koro oqo e ratou vauci tiko enai kumukumu ni taukei ni qele ka vakatokai tiko na Yavusa-e-Tolu.

Na *Trust* e qai tauyavutaki tikoga ena Tiseba ni 2006 ia na kovuti ni nodratou qele e se tekivu mai enai ka 16 ni Okotova, 1996. E dua na kenai vakaraitaki na taoni o Nadi ka dabe tiko enai kovokovu ni Yavusa-e-Tolu. E tukuni na kenai vola tukutuku ni taoni oqo e tauyavutaki ena 1940 ka sa vakatekivu talega mai ena gauna oqo na nodra tauri lavo ni lisi na lewe ni Yavusa.

E na gauna oya, era se dau lewa tu ga na qase na kena wasei nai lavo ni lisi ka ra sa dau vakarorogo tu ga na lewe ni yavusa ena veika sa lewai mai me baleti ira.

Ena 1950, era sa mani nanuma na qase ni Yavusa-e-Tolu, me sa duri e dua na *Nakovacake Co-operative* ka vakayacori kina eso na ka me vaka na tei dovu, na tauyavutaki ni dua na sitoa (*supermarket*) kei na so tale na ka lalai. Na veika oqo me na veiraurau ga kei na nodrai vakatagedegede ni vuli na qase ena gauna oya ka mani sega soti ni maroroi vakavinaka nai tukutuku vakailavo kei na kena vakaivolataki na veibisinisi lalai vakaoqo.

Ni toso tiko mai vakamalua me yacova na kena mai tauyavutaki na veivakavaletaki ena 1980 ka vakatokai na *Nakovacake Housing Scheme* me vakavaletaki ira na lewe ni Yavusa-e-Tolu. Nai lavo ni lisi taucoko esa qai vagolei ena sasaga oqo ka tara rawa kina e 120 na vale me vakaisosomitaki ira na bure vakaviti kei na vale bitu era a vakayagataka tu ena gauna e liu.

Sa toso tiko na gauna ka sa toso cake tale tikoga nai vakatagedegede ni vuli kei na rawa-ka. Era a mani mai dabe vata tale na lewe ni yavusa-e-tolu ena 2006 me ra bosea vata me yaco eso na veisau ka sa mani navuci kina me sa tauyavutaki na *Nakovacake Development Trust*. E mai vakavotukana na navunavu oqo ena Tiseba ni yabaki vata ga oya.

Mai na *cooperative* kei na veivakavaletaki, era sa nanuma na lewe ni yavusa-e-tolu me sa tekivu e dua nai lakolako vou o koya ena kauta mai na veisaututaki ka vakakina na kena laveti cake na nodrai vakatagedegede ni bula na itaukei ni qele.

Me vakavotukana na tatadra oqo, era sa qai lewa vata me wasei vakaveimama na nodrai lavo ni lisi. E dua na veimama me vakailavotaka na *Trust* ka dua tale na veimama me wasei vakatautauvata se *equal rent distribution* vei ira na lewe ni yavusa.

“Kevaka eda raica lesu na nodai lakolako ena veigauna sa oti, e dua nai wase levu ni qele vakaitaukei esa mai vurevure tu ni veivakasaututaki vei ira na vulagi,” e vakaraitaka na jeameni ni *Trust* o Anare Naivutevute. “Ni keimami sarava lesu nai tosotoso oya, esa vakauqeti keimami me keimami vakatoroicaketaka mada ga na neimami qele ka vakayagataka vakamatau na nodai yau bula na kawa itaukei me da tiko vinaka kina”. ■

“

Ni keimami sarava lesu nai tosotoso oya, esa vakauqeti keimami me keimami vakatoroicaketaka mada ga na neimami qele

Yavusa e Tolu ... Oqori o ira na mata mai na vanua turaga eso ena loma ni yavusa e tolu mai Nadi

Nai solisoli levu mai vei Tui Nalawa

ENA dua na siga, e ra a digova tiko na Turaga na Tui Nalawa o Ratu Epeli Nuidamu na nodrai Vola ni Kawa Bula na veimataqali era vakarurugi ena nona veiliutaki. E kidroataka sara vakalevu ni dua na mataqali ena nona loma ni yavusa e sega tu na kena qele.

E rai balavu na turaga oqo ka ciri yawa na nona vakanananu ni vakananuma ni sa iratou sara ga na lewe ni mataqali oqo, e ratou sa sega ni dau basika tiko yani e na koro. Eso era sa laki vakavale tiko ena vanua era sa laki vakawati kina; eso era sa voli se tara vale ga ena vei taoni ka so talega era sa gole sara yani ki vanua tani.

E yavalati na yaloi Ratu Epeli Niudamu ka sa mani nanuma me na vakatikori iratou tale mai na lewe ni mataqali oqo ena loma ni nona yavusa ka me na solia vei iratou e dua nai wasewase ni nodratou qele, ena dela ni gauna e veilutaki.

Sa mani kaciva e dua na lewe ni mataqali oya o Tui Nalawa ka sa tekivu me sa vosa cake na Tui Nalawa ka vaka:

“E rawa beka ni o vakamacalataki iko kei na vanua o lako mai kina?”

“Io saka,” e sauma yani ena vakarokoroko kei na nona tovolea me biuta vata eso nai tukutuku makawa era dau tukuna tu mai na nona qase.

“O kila tiko beka ni sega ni a bau votai na nomudou mataqali ena dua na tiki ni qele?” e taro tale yani ko Ratu Epeli.

E a vakadinadinataka na turaga oqo nai tukutuku nei Tui Nalawa ka vakaraitaka ni sai koya sara ga oya na vu ni nodra sa veiseyaki na lewe ni nodratou mataqali.

E tonawanawa na matai Ratu Epeli ena levu ni nona loloma. Oqo era nona tamata ka ra volai tu enai vola ni kawa, ia e ka ni rarawa ni sega tu na kedra qele. Ka sa vakadeitaka na Turaga oqo, ni na mai vakatikori ira tale ena nodra koro dina ka solia vei ira e dua na tiki ni qele me nodra.

“Dou na marautaka beka kevaka ena votai vei kemudou e dua na tiki ni qele; koya sa suka mai ki na yavusa,” e taro cake tale o Tui Nalawa.

E laurai na nona yavavala na turaga oqo ena levu ni nona marau ka salavata na lomatarotaro ni lomana kei na nona lomatarotaro se sai tukutuku dina beka oqo se sega. E nanuma ga ni tadra tiko. E

Oqori na nodra vanua na Turaga na Tui Nalawa ena loma ni vanua o Ra ka nanuma me sa solia vua e dua na mataqali ena loma ni nona yavusa ka sega tu na kedra qele

qjilia na matana ka rai cake. E drodro na wai ni matana ka voleka ni sega ni rogo rawa na domona ena nona sauma yani, “Io saka”.

Sa qai vakasokumuni iratou na lewe ni nona mataqali ka vakasavuya vei iratou nai tukutuku marautaki oqo ka ratou mani vakarautaka sara e dua na kamunaga kei na yaqona me laki kerei vakavanua mai na yavusa.

Sa tadu mai na siga ka ra sa soqo vata mai na lewe ni yavusa. Sa ra mai duavata kei na lewa nei Tui Nalawa me sa soli kina mataqali oqo e dua na drau walusagavulu na eka (180 acres).

Oqo e dua nai solisoli levu duadua mai vua e dua na Turaga ni Vanua kivei ira na lewe ni nona Yavusa. E dina ga ni da sa bula donuya tiko e dua na gauna dredre ka sa lailai sobu tiko mai na qele; ia e qai nanumi ira na nona kawa na Gone Turaga na Tui Nalawa.

Ena gauna oqo, e ratou sa laki tara vale yani na lewe ni mataqali oqo, teitei, ka sa laki cuqeni tiko na kaci ni vanua kei na qaravi ni tavi e na koro.

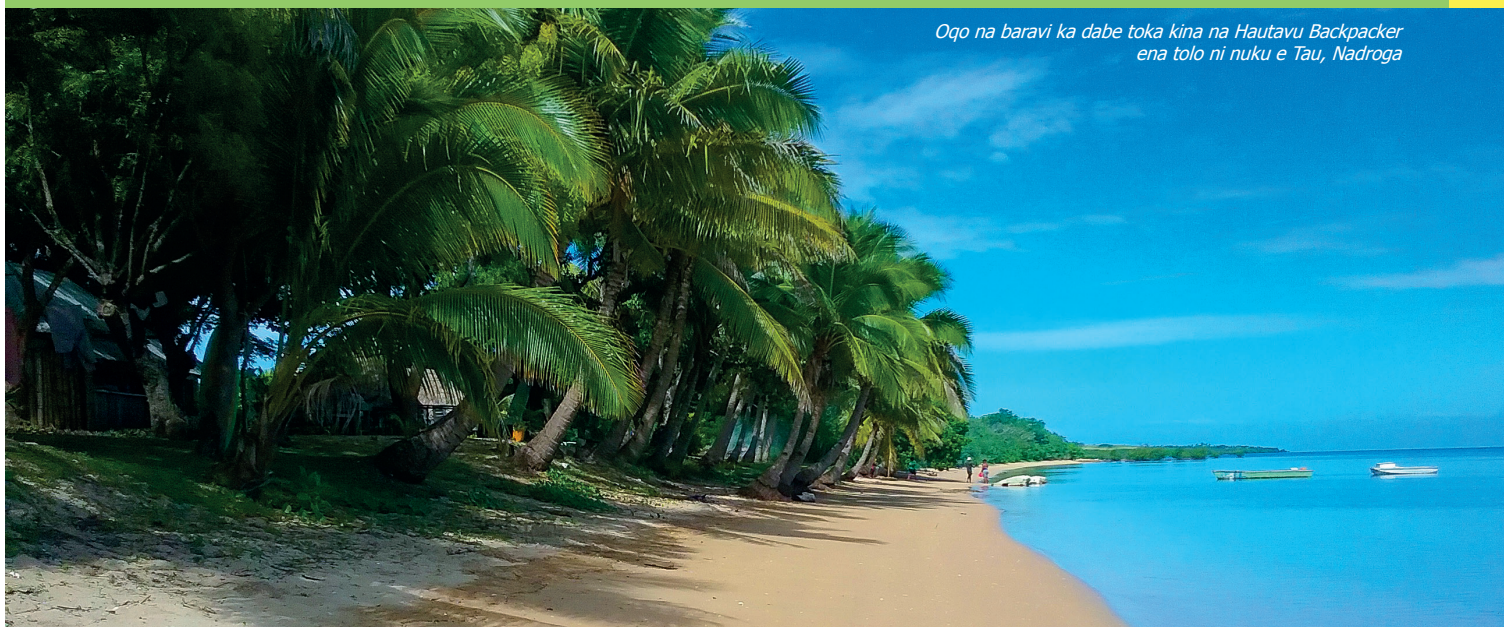
Esa vakadinadinataka tiko o Ratu Epeli na nona tatadra, oya me kauti ira vata mai na lewe ni nona yavusa baleta ni sa ira ga oqo era na rogoa na nona vosa ka vakayacora na veika e gadreva. ■

Sasaga tiko vamalua na *Hautavu Backpacker*

ENA 2004, e ratou a gole ena dua na vuli ni vakaduri bisinisi eso na lewe ni tokatoka o Nahau ena mataqali o Leweidagwa, ena koro o Tau mai Nadroga. Na vuli oqo e uqeti ratou me ratou sa tauyavutaka e dua na nodratou bisinisi.

“Keitou a raica ni loma ni vanua oqo e sega ni tiko kina e dua na *backpacker* se otela ka keitou sa mani nanuma me keitou tauyavutaka e dua” vakaraitaka o Alipate Naitau ka qarava tiko nai tikitiko e tiko kina na *Hautavu Backpacker*. “Keitou mai cakacaka vata na lewe ni tokatoka, me keitou mai samaka na vanua kece qo ka vakakina na kena tara na vica na vale se *vila* e ratou sa tiko oqo”.

Ni oti ga mai na vuli oya, e ratou sa maqusa sara na lewe ni tokatoka ena kena sa mai tekivu na cakacaka. Sa qai vakasalataki iratou e dua na nodratou itokani me ratou qarava taumada na kena veika vakaivola kei na kena gaunisala vakalawa ni bera ni ratou qai tosoya na nodratou cakacaka.

Oqo na baravi ka dabe toka kina na Hautavu Backpacker ena tolo ni nuku e Tau, Nadroga

Ena gauna vata oya, e a vakarautaka tiko kina na Matanitu e dua na veivuke me baleti ira era via vakaduri bisinisi ena tabana ni *eco-tourism* ka ratou a bau kerea talega na veivuke oya ka tauyavu rawa kina na *Hautavu Backpacker*. Sa toso tiko na gauna, sa qai vakadonui talega na nodratou kere dinau ena baqe ni veivakatorocaketaki se na FDB.

“Mai na 2004, e a qai mai soli sara tu nai matai ni neitou laiseni ni cicivaki bisinisi ena 2013,” tukna o Naitau. “Me vaka ni keitou se qai curu vou mai na buturara ni cicivaki bisinisi, e levu sara na ka keitou sa qai mai vulica ka keitou raica ni levu sara nai lavo e lavaki mai vei ira na veitabana eso ni Matanitu eda gadreva na nodra veivuke”.

Ia, a sa mai dola rawa na *Hautavu Backpacker* ena 2013, mai sogo tale vakalailai ena 2015 ena vuku ni leqa ni wai. E ratou mani mai kelia e dua na tobu na lewe ni tokatoka, ka dua toka na kena taqe kei na pamu, me ivurevure ni wai ena *backpacker*. Ia e ka ni rarawa ni se sega sara ni walia na leqa ni wai.

E dina ga ni sotavi tiko vakalevu na dredre, e mai dola tale na *backpacker* ena 2016 ka sa cici tiko mai me yacova mai na gauna oqo. E ratou nui dei tiko na lewe ni tokatoka ni na talave cake nai vakatagedegede ni bisinisi ena Backpacker ena dua na gauna lekaleka mai oqo. ■

Vakavu bisinisi na wasei vakatautauvata ni lavo ni lisi

Petra Industries Pte Limited

ENA gauna esa veivakararamataki voli kina na Matabose ni Qele Maroro ena 2014 ni sa na tekivutaki tiko na kena wasei vakatautauvata ni lavo ni lisi, e sa nakinaki sara na Mataqali Matarisiga mai na Yavusa Tunuloa ena koro o Vitogo me ratou vakaduria e dua na nodratou kabani me rawa ni veivuke ena kena sotavi na vei ogaoga ni vanua kei na veika tale eso e dau lavaki mai, ka dau saumi tu enai lavo ni lisi.

“E liu, keimami sa dau raica ni gauna sa mai cava kina e dua na lisi, era dau solia wale ga mai nai taukei ni lisi e dua nai lavo lailai sara ka keimami dau mai vakadonuya tu yani nai taukei ni qele na vakavou ni lisi,” e vakaraitaka o Tomasi Sauqaqa, na mata ni Petra Industries. “Keimami sa qai raica ni kevaka ena vaka tiko ga oqo na kenai lakolako, ena sega ni kauta mai vei keimami e dua na ka”.

Sa ratou qai nanuma nai taukei ni qele mai Vitogo me ratou vakaduria e dua na bisinisi ka mai tauyavutaki sara kina na *Petra Industries*. E veimama nai lavo ni lisi ena vagolei kina *Trust* ka qarava na veika vakabisinisi, ka veimama e wasei vakatautauvata vei ira na lewe ni mataqali.

“Taumada, keitou a nanuma me dua na neitou sitoa levu se *shopping mall* ka me keitou qai qarava talega yani na veivakavaletaki (*real estate*). Esa vakadonui oti na neitou ituvatuva se *scheme plan*. Ia e sevataki na neitou inaki baleta ni sega ni dua mai na macala ni neitou kerekere kina veivuke ni Matanitu (*government grant*). Ka kenai kuri oya ni se yaco tikoga e Vunato na paipo ka vakadrodroya mai na wai ca (*sewerage system*) ka se sega ni yacova mai na vanua keitou via vakaduri bisinisi tiko kina”.

Me vaka ni drodro toka e dua na wai lailai ena kedratou qele, e ratou sa mani nanuma me ratou sa tauyavu taumada ena volitaki qereqere baleta ni sa tiko rawa vei ratou na kenai vurevure. Me vaka ni a lala tale tu ga na vanua oya, e ratou sa mani kerekere mai kina na Matabose me soli vei ratou e dua na *Industrial Lease*.

Na kerekere oqo e vakadonui ka sa dabe tiko e kea e dua nai qaqi ni vatu ena gauna oqo. E nanamaki tiko na mataqali Matarisiga me na vakalevutaki na tabana ni nona veiqaravi ka me kakua walega ni qaqia na vatu, me sa rawa talega ni bulia na simede kei na buloko.

E tukuna o Sauqaqa, “Keitou solia talega e dua na tiki ni qele vei *Tengy Cement* me lisi kina baleta ni sa qarava rawa tiko o koya na ka sara ga keitou navunavuci tiko yani kina. E neitou lalawa me keitou na vakarautaka e dua na buturara ni veiqati vinaka ena tabana ni bisinisi oqo ka me keitou na solia nai sau e lailai duadua me vaka ni neitou ga na qereqere keitou qaqia tiko me vakatauvatani kei ira na kena vo. Ena gauna ga keitou sa na rawata kina oqo, sa na rawa vei keitou me keitou vakatulewataka nai sau e lavaki ena laini ni bisinisi oqo. Ka keitou yalo dei tiko ni keitou na yacova nai vakatagedegede cecere duadua”. ■

Oqo na vanua ni qaqi qereqere ni Petra Industries e Vitogo

Sasaga o Tunasau me taukeni lori lelevu tale ga

E A volia na imatai ni nona rua na lori lelevu o Akuila Tunasau ena 2017 ka yavutaki vakailavo mai na kena volitaki e dua na nona iteitei e Sabeto, Nadi.

O Tunasau e cavu tu mai na Tokatoka o Vunadilo, Mataqali o Nalagi ena koro o Sabeto ena loma ni yasana levu o Ba.

E kaya o Tunasau ni a volia na lori oqo me tekivutaki kina na nona bisinisi ni usa vatu kei na qereqere ka sotava tale ga na gagadre ni *Standard Concrete Industries Ltd* (SCIL) ni oti na kena soli vua na konitatraki ni usa qereqere ki na kena volau e Namaka.

Me vaka ni veivuke tale ga na *Merchant Finance Ltd* ena kena vakaoti na isau ni lori oqori e a lavaka tale ga vei Tunasau e \$75,000 – ka saumi tale ga vakakina.

E toso vinaka sara tiko na sausaumi ka sa mai saumi lesu kina e rauta 65 na pasede ni dinau oya mai vei MFL ena loma ga ni rua na yabaki sa oti.

E a bau veivuke tale ga na Matabose ni Qele Maroroi (TLTB) e \$15,000 me veivuke vei Tunasau me vakalevutaka tale na bisinisi me vaka ni sa laurai tale ga vua na matua kei na kila vakabisinisi ka gadrevi tiko vakalevu vei ira na itaukei ni qele ni qele ena gauna oqo ni bera ni soli vei ira e dua na veivuke mai na TLTB se na *Landowners Seed Fund Grant* (LSFG).

Ena Okotova ni yabaki oqo e a mai volia tale kina o Tunasau e dua tale na lori ena \$163,000 ka sa kauta cake na iwiliwili ni nona lori kina tolu.

E kaya ga o Tunasau ni tosotoso oqo e sega wale ga ni vinakati kina na cakacaka vakakaukauwa ia e bibi tale ga na nomu veivekani vinaka kei ira na vakaillesilesi eso ni Matanitu, baqe kei na Matabose ni Qele Maroroi ni iTaukei. ■

Oqori o Tunasau kei na dua na nona lori levu ka a volia ena veivuke nei MFL kei TLTB

Vakatubuilavo na Mataqali o Naweicavu ena *Baroda*

NA mataqali o Naweicavu ena loma ni koro o Bukuya ena tikina o Magodro e Ba e sa kilai toka ena gauna oqo me dua na ka ena buturara ni bisinisi ena colo kei Viti Levu.

E dina ni tiko e dua na nodratou ovani ni vavi madrai eratou bau tovolea tale ga e dua na iwalewale vou ni vakatubuilavu ka kilai na *term deposit*.

E na gauna oqo e sa vavi tiko na madrai ena loma ga ni dua na vale ka taukena e dua veirau na *trustees* ka sa veivakasalataki na Matabose ni Qele Maroro me ratou lisi taka e dua na tiki ni qele ka tiko volekata na lisi ni koronivuli na Magodro Secondary School.

E a tekivutaki na sasaga oqo mai na ilavo ni lisi ni koronivuli e Magodro. E dua ga na lisi e tiko ena qele ni mataqali qo e Naweicavu oya na lisi ni koronivuli ka mai dola ena yabaki sa oti.

Mai na ilavo ni lisi oya e \$7000 e biu vaka *term deposit* ena baqe, ni bera ni ratou qai solia tale mai e \$6000 na baqe ka mani volia tale e dua tale na ovani levu e \$2000 na kena isau.

Na *term deposit* e dua na iwalewale ga ni vakatubu ilavo ka dau vakadeitaki taumada na kena tubu, na balavu ni gauna me bula tiko kina kei na kena saumi na dinau ni bera ni tekivutaki. ■

Oqori na imatai ni butabuta madrai mai Bukuya

Tei rawa e 4500 na yasi e Malolo

E NA gauna oqo e sa tea rawa e dua na matavuvale mai na koro o Solevu mai Malolo e rauta tiko ni 4500 na vu ni yasi ka vakayagataki ga kina na nodratou qele.

E kumuni iratou vata na lewe ni mataqali Narukusara o Lote Koro'i ka nodratou Turaga sara tale tiko ga ni Mataqali ni oti e 37 na yabaki na nona vei qaravi voli mai ena cakacaka vaka-Matanitu ka vakakina mai na vakasama ni kena qaravi vakavinaka na nodra vuli na gone ena loma ni nodratou itikotiko.

Ena gauna oqo e dua na ilavo ka tiko ena loma ni nodratou Education Fund e lako tiko mai na lisi ni otela na *Namotu Island Resort* ia e kaya o Koro'i ni na takiveiyaga mai na ilavo oqo ni ra sa lewe levu tiko mai na luvedratou.

Na gaunisala rawarawa ga e rawa ni na sotavi kina vakavinaka na icolacola vakaoqo oya na kena tei na yasi.

E wase e rua tiko na cakacaka oqo:

- i) Tuvatuva Balavu: Waraki me matua na kau ka qai ta me volitaki;
- ii) Tuvatuva Leleka: Tara e dua na vale ni bucibucini me rawa ni sotava na gagadre ni voli itei ena loma ni Minisitiri ni Veikau kei na veiotele eso ena Mamanuca.

E kaya o Koro'i ni kena vakatulewataki na kena tei na yasi e vu mai na kena tiko vakarawarawa na itei ka vaka kina na kena levu sara tiko na veitiki ni qele eso ka se bera tu ni vakayagataki ena loma ni nodratou itikotiko.

E a tekivutaki na tei ni yasi oqo ena 2017 ia ena gauna oqo e rauta ni 4500 taucoko na kau esa tei ka sa bula tiko ena gauna oqo.

E ratou sasaga tale ga na Mataqali Narukusara me ratou kakua ni vakanaulu ga ena dua na itei ka me ratou tea tale toka ga eso tale na kau me vaka na moli kei na alapasita.

E sa tiko nanamaki tiko o Koro'i me kerea tale ga na *Landowners Seed Fund Grant* (LSFG) se na veivuke ni TLTB vei ira na itaukei ni qele ena yabaki 2020 me vukei iratou yani vakailavo. ■

Na nona vanua ni bucibucini o Koro'i mai Solevu, Malolo

Na dodonu ni iTaukei ni Qele

O KEDA na itaukei e vica tu na iwasewase ni noda qele ka wasei tu vakai kumukumu (tokatoka, mataqali se yavusa) me vaka:

- Na qele taukeni mai vei ira na iliuli ni vei yavusa. Me vaka na nodra qele na Turaga Na Ka Levu; ka veiliutaki ena vanua o Nakuruvakarua.
- Na qele ni kawa.
- Na qele taukeni vakaitokatoka.
- Na qele taukeni vakamataqali.
- Na qele taukeni vakayavusa kei
- Na qele ka taukena e vica vata na Yavusa.

Era sa butuka oti nai yalayala ni veiqele oqori ena gauna ni Veitarogi Vanua o ira na mata digitaki ni Veitarogi Vanua se na *iTaukei Land Commission* (TLC) mai na 1890 ki na 1940.

E tiko talega na kedrai vola tukutuku o ira kece nai taukei ni veiqele oqori ka maroroya tu na TLC me vaka ga nai vakaro ni *iTaukei Land Trust Act*.

E via tautauvata kece tu ga na nodra gagadre nai taukei ni qele, ia e sega sara ni tautauvata kei na galala e tiko vei ira nai taukei ni qele voli vakadua. E dina ga ni ra marautaka kece na itaukei ni qele na dodonu e tiko vei ira, o ira na itaukei ni Qele vaka-iTaukei e sega ni rawa ni ra solia se volitaka vakaveitalia e dua na tiki ni qele. E dodonu me solia taumada na nona veivakadonui na lewe ni kumukumu taucoko (tokatoka, mataqali se yavusa). Ia na dodonu oqo ena yacova ga ni sa kawaboko taucoko na lewe ni dua nai kumukumu.

Na dodonu e tiko vei ira nai taukei ni Qele vaka-iTaukei, e via tautauvata ga kei na dodonu e tiko vei ira nai taukei ni qele voli vakadua. Oqo e vica na kena e bibi:

- Na dodonu mera taukena na nodra qele.
- Na dodonu mera cakacakatoka se vakatoroicaketaka na nodra qele.

Na qele kovu kei na qele e taudaku ni kovukovu

NAI WALEWALE NI KENA KOVUTI NA QELE

Na Matabose ni Qele Maroroi ni iTaukei (TLTB) e qarava na kovuti kei na kena tokitaki ena taudaku ni kovukovu na qele vaka-iTaukei. Na wase e 15 ni *iTaukei Land Trust Act* e vakatara me dau vakatikikitaka e dua na tiki ni qele na Matabose mei kovukovu se ikanakana.

E vakalawataki me na dau tabaki ena niusiveva na tiki ni qele esa kovuti ka vakayagataka kina na vosa vaka-iTaukei, me rawa ni ra kila taucoko na lewe i Viti.

O ira nai taukei ni qele era gadreva mera vakatikikitaka e dua nai wase ni nodra qele me kovu, e rawa ni ra volavola mai kina Matabose (TLTB) se vua na iliuli ni Mataveivaqagai ni Qele Kovu se na *Reserves Commissioner*. Oqo me salavata mai kei na dua nai vola ni veitokoni mai vua na Roko Tui me rawa ni vataucokotaka na kena qaravi na iwalewale ni kena kovuti ni qele.

E rawa talega ni ra kerea na lewe ni tokatoka, mataqali se yavusa me tokitaki kina taudaku ni kovukovu e dua na tiki ni nodra qele. Ena qai laki soveataki na tiki ni qele oya me laurai

- Na dodonu mera lisitaka ka vakatulewataka na veika era gadreva mera veidinadinatitaka kei ira nai taukei ni lisi.

- Na dodonu ni kena vakasukai tale ne qele ni sa cava na gauna yalataki ni lisi.

E kenai soqoni oya ni tiko dina na dodonu vei ira nai taukei ni qele mera vakatulewataka ka cakava na ka era gadreva ena nodra qele. O ira nai taukei ni qele era marautaka tu mai na dodonu oqo me tekivu mai na gauna sa mai taurivaki kina *iTaukei Land Trust Act* ena 1940 - ka yavu tale tiko vakalawa ni veiqaravi ni *iTaukei Land Trust Board* (TLTB).

E na ruku tale ni lawa oqo, era sa sorovaka kece kina na nodra dodonu nai taukei ni Qele vaka-iTaukei kina Matabose e Cake ni *iTaukei Land Trust Board* me vakatulewataka ka qarava na veika me baleta na nodra qele me taqomaki kina na nodra dodonu na itaukei ni Qele vaka-iTaukei. Na *iTaukei Land Trust Act* esa vakamatataka toka e vica na dodonu oqo :

- E sa soli vua na Matabose me vatulewataka ka qarava na veika ena kauta mai na bula sautu vei ira na itaukei ni qele. Ia me kakua ni cakava se vakavuna e dua na vakatulewa e veisaqasaqa se vakavu leqa vei ira na itaukei ni qele.
- E sega ni tiko vua na Matabose na kaukauwa me volitaka vakadua na Qele vaka-iTaukei, vakavo walega ke lisitaka ki na Matanitu me baleta na bula raraba.
- Na kaukauwa ga e tiko ena Matabose, o koya na kena ga e virikotori ena *iTaukei Land Trust Act*. E sega ni rawa ni volitaka, se solia na lisi kevaka e sega ni salavata kei na veika esa tuvani oti tu vakalawa.
- Na Matabose e rawa ni solia na lisi, laiseni se vakavoutaka na lisi ena qele vaka-iTaukei ena taudaku ni qele kovu.
- Ena wase e 9 ni lawa oqo, e vakatabui vua na Matabose me solia na lisi se laiseni ni Qele vaka-iTaukei ena taudaku ni qele kovu, se dua na qele era vakaitikotiko kina na itaukei ni qele, vakavo kevaka esa vakadeitaka na Matabose ni na sega ni vakayagataka na tiki ni qele oya mai vei ira na itaukei ni qele, ena gauna ena lisitaki tiko kina.
- Na lisi kece e soli e dodonu me na soveataki ka vakavolataki ka maroroi na kenai tukutuku ena *Registrar of Titles*.
- E dodonu me kila na Matabose ni Qele Maroroi ka veivakadonui tale ga ena veika kece e qaravi me baleta na qele vaka-iTaukei. ■

se dua e tawana tiko se sa vakayacori tiko kina eso na ka. Sa na qai cakava na nona vakadidike na *Reserves Commissioner* kei na nona Matabose ni bera ni vakatauci e dua na vakatulewa.

Sa na qai biuta cake na nona vakatutu ki na Matabose e Cake na *Reserves Commissioner*; kevaka esa vakadonuya na Matabose, ena qai tabaki tale ga ena niusiveva.

NAI WALEWALE NI TOKITAKI NI QELE KINA TAUDAKU NI QELE KOVU

Na inaki levu ni kena dau kovuti na qele, oya me tarova na kena lisitaki na qele, ka vakarawarawataka tale ga vei ira nai taukei ni qele mera vakayagataka ena vuku ni nodra bula ena veisiga.

Kevaka e lailai walega na qele era vakayagataka tiko na lewe ni tokatoka, mataqali se yavusa, sa rawa ni tokitaki talega kina taudaku ni kovukovu e dua nai wase ni kedra qele me rawa ni lisitaki ka gaunisala tale ga ni rawa i lavo vei ira.

Na *iTaukei Land Trust Act* e solia na dodonu kina Matabose me tokitaka na qele kovu kina taudaku ni qele kovu, ena dua na tiki ni gauna, se tokitaki vakadua, kevaka e gadreva me vakayagataka ena dua na ka. Na qele e tokitaki me dua ga na tiki ni gauna, ena suka lesu tale kina qele kovu ni sa cava na gauna ni veiyalayalati se lisi. ■

Na qele *Schedule A* kei na *Schedule B*

Schedule A – NA qele kece ni mataqali ka sa ra kawaboko na lewena. E rauta ni 844 na pasela ni qele se 223581.52 na eka.

Schedule B – Na qele sega ni vakaitaukeitaki tu me tekivu mai nai matai ni Veitarogi Vanua se *Reserve Commission*. E rauta ni 260 na pasela ni qele se 85812.54 na eka.

E tauyavutaka na TLTB na *Reserves Commission* me vakadikeva na ile ena rua nai wasewase ni qele oqo, ena 1995. Ena matai ni siga ni Tiseba ni 2000, sa mai tabaka kina na Dairekita ni Qele ni Matanitu se *Director of Lands* na qele kece vaka Matanitu me wili ena rua nai wasewase oqo - *Schedule A* kei na *Schedule B*.

Na ripote e toka e ra oqo, e vakaraitaka na qele ni Matanitu mai nai wasewase ni qele e rua oqo ka sa suka lesu tale kina qele vaka-iTaukei. ■

Veitarogi Vanua - Final Report

Schedule A & Schedule B ka sa Suka Tale vei ira na iTaukei

Yasana	Levu Taucoko ni Qele (eka)	SSA & SSB (eka)	Levu ni Qele ena Gauna Oqo (eka)	Tubu (%)
Ba	988907.87	64929.7	1053837.57	7%
Bua	582125.31	5144.97	587270.28	1%
Cakaudrove	1089559.25	17562.25	1107121.50	2%
Kadavu	218207.3	862.04	219069.34	0%
Lomaiviti	143976.72	4887.82	148864.54	3%
Macuata	842701.28	33033.2	875734.48	4%
Nadroga & Navosa	983926.17	43007.17	1026933.34	4%
Naitasiri	327020.96	40364.97	367385.93	6%
Namosi	269019.2	3171	272190.20	1%
Ra	492629.77	29860.77	522490.54	6%
Rewa	114568.96	2585.2	117154.16	2%
Serua	81633.12		81633.12	0%
Tailevu	404756.23	6884.25	411640.48	2%
TOTAL LAND (sega ni wili tiko eke o Lau)	6539032.14 na eka	252293.34 na eka	6791325.48 na eka	

E sa toso cake tiko na levu ni qele vaka-iTaukei baleta ni so na qele ka tara tu na Matanitu sa suka tale tiko mai ki vei ira na kena iTaukei ka sa vakarurugi tiko oqo ena TLTB

Na tabana e qaravi ira na iTaukei ni Qele

Landowners Affairs Unit (LAU)

NA tabana oqo e tauyavutaki ena 2015 me baleta nai naki oqo:

- Me vakarautaka na veiqaravi kece era gadreva na itaukei ni qele me baleta na qele kei na kena ivakayaga se na ilavo ni lisi,
- Me vakasokumuna na itukutuku bibi eso ka veivakasalataki ena bisinisi kei na vakatubuilavo raraba,
- Me vakasavuya nai tukutuku matata ka rabailevu vei ira nai taukei ni qele,
- Me laveta cake nai vakatagedegede ni nodra qaravi na itaukei ni qele,
- Me tara cake ka maroroya na veiwekani vaka bisinisi era vakaitavi kina nai taukei ni qele.

E na 2016, e sa qai mai tekivutaki kina na kena vakaivolataki na kedra ivola tukutuku na itaukei ni qele ka sa tekivu talega kina na nodra vakavulici ena maroroi ilavo kei na vakatubuilavo raraba. Na vuli oqo e ratou vakaitavi kina e vica na baqe – na BSP, ANZ, BSP Life, Westpac, HFC, Baqe ni Veivakatoroiicaketaki (FDB), vakakina na *Fijian Holdings Unit Trust* kei ratou na veivalenivolavola ni yasana eso. E kena inaki tale ga me vakavure vakasama vei ira na itaukei ni qele mera dau ni vakatubuilavo kei na kena vaqacacotaki na na bula toro cake ena kena vakayagataki vakavuku ni qele kei na maroroi ni iyau bula. Ena laurai na toso ni tabana oqo ena veika era rawata lesu na itaukei ni qele mai na nodra qele.

E qarava tale ga na LAU na kena vakacakulei na itukutuku baleti ira na itaukei ni qele kei na nodra iyau se na *Asset Capitalisation/Profiling* me dikeva:

- Na levu ni qele kece e taukeni salavata kei na kedra mape.
- Na qele kovu kei koya e tiko ena taudaku ni kovukovu kei na kedra mape.
- Na levu ni qele e lisitaki, o koya e tiko na kena dinau kei koya e sega.
- Nai wiliwili ni lewenivanua ena dui tiki ni qele, marama, turaga, gone, lailai mai na yabaki 18, kei ira era sivia na yabaki 18, ka rawa ni ra vakayagataka na qele.

Nai tukutuku eso e vakasokumuni oqo esa na qai mai umani vata ena *Asset Capitalisation Report* (ACR) me rawa ni vakatakila tale eso nai vurevure ni yau e tiko ena veimataqali se yavusa. Na ACR esa na qai wasewasea vakamatailalai na levu ni qele ena dua nai wasewase, o koya e kovu kei koya e tiko ena taudaku ni kovukovu, ka veidutaitakavata kei nai wiliwili ni

lewenivanua e tiko ena dua nai tokatoka, mataqali se yavusa. Oqo me rawa ni cakacakataki kina na veika me qaravi me salavata kei nai wiliwili ni lewenivanua ena dua nai wasewase se ikumukumu.

Na ripote oqo e vidavida vakamatailalai na veika esa dau yaco tiko me rawa ni cakacakataki kina na veigaunisala eso e rawa ni ra rawa-ka kina na iTaukei ni Qele. E gadrevi talega me dolavi na nodra rai, mera raica na veika era taukena, kei na gaunisala eso e rawa ni ra rawa-ka cake kina vakalevu ka mamaroroi tale ga na nodra iyau me baleta na veisiga ni mataka. E bibi na ACR ena kena sagai me laurai na kedra i tukutuku nai taukei ni dua nai wasewase ni qele (Land Owning Unit); o cei o ira, na cava e tu vei ira, e vakacava na levu ni ka era rawata kei na iyaloalo ni nodra bula ena gauna oqo.

Esa tiko talega na lalawa ena tabana oqo me vakarabailevutaka nai tukutuku e vakasokumuna ka wili kina nai tuvaki ni qele, na nodra manumanu nai taukei ni qele, nai tovo vakavanua era kilai tani kina etc. Oqo e dua na vanua e rau na cakacaka kina vakaveivolekati na tabana oqo kei na Tabacakacaka iTaukei.

Na tabana oqo na *Landowners Affairs Unit* e dua na tabana bibi ena Matabose me vaka ni qarava vakatabakidua na nodra gagadre na itaukei ni qele, na nodrai yau, na veika era taukena, ka vakakina na kena kauwaitaki na veika me baleti ira ena siga ni mataka. ■

Wasei vakatautauvata ni lavo ni lisi

Equal Rent Distribution

E LIU e dau veivotayaki nai lavo ni lisi ena vei ya ono na vula ka ra dau veilakoyaki yani kina na ivakailisilesi ni TLTB kivei ira na vei tokatoka, mataqali se yavusa, mera dau laki vota yani na nodra ilavo ni lisi. E vaka tiko mai oqo me yacova sara ga nai ka 31 ni Tiseba 2010.

Na iwasewase taumada e salavata kei na veitarataravi ni veiliutaki vei ira nai taukei ni qele. Ni sa dau musuka oti na TLTB na nona tini na pasede (10%) se 10 na sede mai na veiya \$1, sa qai dau veivotayaki na kena vo enai wasewase oqo:

- Turaga iTaukei (TT) – 5%
- Turaga Qali (TQ) – 10%
- Turaga ni Mataqali (TM) – 15%
- Lewe Ni Mataqali (LM) – 70%

E dua na leqa levu e basika ena gaunisala ni veivota oqo oya ni eso vei ira na Turaga iTaukei (TT) kei na Turaga ni Mataqali (TM) ni so na veiwasewase, era sega ni dau solia na nodra i votavota na lewe ni nodra mataqali se ra dau wasea vei ira ga e vica. Oqo e tarova na nodra marautaka vakatautauvata nai taukei ni qele nai lavo e rawa mai na nodra qele.

Na vakalawataki ni kena votai vakatautauvata nai lavo ni lisi, e qai mai taurivaki mai nai 1 ni Janueri 2011 me vaka ni se sega ni rawa vua na Matabose me veivotayaka vakatautauvata nai lavo ni lisi ena gauna oya, esa qai vakadonuya na Matabose me biuta nai lavo kina vei akaude ni mataqali ka me ratou veivotayaka ga na nodra Mata se *Trustees* ni veimataqali. E gadrevi vei ira kece na vei mataqali mera tauyavutaka e dua na nodra *Trust*, ka digitaka na kena *Trustees*, dola na kena akaude ena baqe ka qai rejisita vei TLTB na nodra veidinadinati se *Deed Of Trust* (DOT). Ni sa vakayacori oti oqo, sa qai biu nai lavo kina nodra akaude, ka sa nodratou i tavi na Mata me ratou veivotayaka vakatautauvata nai lavo kivei ira kece na lewe ni mataqali ka volai enai vola ni kawa bula. Nai vakarau ni veivota oqo e taurivaki tiko mai me yacova na Epereli ni 2015.

Mai na Me ni 2015, sa mai vakadewataki kina mona livaliva nai Vola ni Kawa Bula (VKB) ka sa vakacavari na kena ena va na yasana – Ba, Bua, Cakaudrove kei Macuata. Sa mani vakatovototaki talega kina vei iratou na va na yasana oqo na votai vakatautauvata ni lavo ni lisi. Na vo ni tini na yasana era se tomata tikoga na kena e votai mai vei ratou na *trustees*, ni ra waraka tiko na kena tokitaki kina mona livaliva na nodrai vola ni kawa. Ia me qai yacova mai na Tiseba ni 2015, ena gauna esa tiko kece kina ena mona livaliva nai vola ni

kawa bula taucoko, ka sa mani vaqacacotaki kina na kena votai vakatautauvata nai lavo ni lisi, ena Janueri 4, 2016.

E dina ga ni vaqacacotaki na kena wasei vakayadua nai lavo ni lisi, e kauwai talega na Matabose vei ira na vei mataqali e levu na lewena ka sega so ni levu na veika e rawa mai na lisi. Ena takiveiyaga kevaka e wasei vaka yadudua. O ira na vei mataqali vakaoqo, e soli vei ira na digidigi ka vakatokai na *Assignment of Lease Funds* ka vakarautaki tiko ena wase 14 ni *iTaukei Lands Trust Act*. Na ka ga e gadrevi vei ira na veimataqali era via taurivaka na digidigi oqo, oya mera vola mai e dua na nodrai vola kerekere ki na Matabose, ka vakabira vata mai kei na itukutuku ni nodra bosa, ka mera saini mai kina na lewe ni mataqali ka tiko na nodra yabaki ni bula ena 18 ka lako cake, mei vakadinadina ni nodra tokona na kerekere oya. E duidui na yavu era vakatulewataki kina na veivola ni kerekere oqo ka ni gadrevi me tarai ira raraba na lewe ni mataqali taucoko ka vakakina na nodra tiko vinaka ena veisiga ni mataka. Na Matabose e vagolea vakabibi na kauwai kina veika me vaka na veivakavalekati, vakaduri bisinisi, kei na saumi lesu ni dinau kei na veivola eso esa taurivaki rawa tiko ni bera ni veisau na tiki ni lawa oqo.

Na votai kece ni lavo ni lisi ena *Equal Rent Distribution Policy* e semati kecega ena mona livaliva se *internet banking* ka vakalailaitaka sobu na ririko ni kena vakayagataki vaka tawadodonu me vaka e dau vakayacori tu e liu. ■

Na veivuke vei ira na iTaukei ni Qele

Landowners Seed Fund Grant

NA veivuke vei ira na iTaukei ni Qele se na *Landowners Seed Fund Grant* e soli tiko vei ira na itaukei ni qele me vukei ira ena nodra tekivutaka se vakaduria e dua na nodra gaunisala ni vakatubuilavo se bisinisi ka rawa ni vukei ira kei na nodra lewe ni matavuvale se mataqali.

E nanumi tale tiko ga ni oqo e rawa ni dolava na katuba vei ira na itaukei me ra lisitaka ga na nodra dui qele.

Na veika e sa soli oti mai na gauna e tekivutaki kina na veivuke oqo ena 2017 e vaka koto oqo:

- ♦ 2017 - \$200,000
- ♦ 2018 - \$350,000
- ♦ 2019 - \$500,000

Ni toso cake tiko na levu ni lavo e soli e soli vei ira na itaukei ni qele e toso cake tale tiko ga na iwiliwili ni iTaukei era sa vukei ka ra sa cicivaka sara tiko ga na nodra dui bisinisi.

Oqo na veika e dodonu me ra dui vakarautaka mai na itaukei ni qele kevaka era via kerea mai na veivuke oqo:

- a) E dodonu me ra itaukei ni qele;
- b) E dodonu me ra lisitaka tiko na nodra qele;
- c) Me sa tekivu rawa tiko e dua na ituvatuva ni vakatubuilavo ka gadreva wale ga e dua na uma ilavo me tosoya cake tale na ivakatagedegede ni bisinisi era tiko kina;
- d) E dodonu me ra vakaitavi tiko ena dua na lisi ni teitei, lisi ni veivakatoroicaketaki se lisi ni bisinisi.

E tiko tale eso na veika bibi ka dodonu me na laurai vinaka vakauaisivi vei ira era via kerea na ilavo oqo me baleti ira yadudua se baleti ira na lewe ni nona mataqali taucoko. Ke vaya ia ena vinakati na veika oqo:

- a) E dodonu me tiko e dua na nomu lisi ena TLTB;
- b) E dodonu me sa lisi tiko ena loma ni va na yabakai sa oti;
- c) E dodonu me taukena tiko o koya e kerekere mai na qe'ele e lisitaka tiko;
- d) E dodonu me qarava tiko o koya e kerekere mai e dua na lisi ni teitei se bisinisi;
- e) Na mataqali, tokatoka se yavusa era via kerekere mai e dodonu me ra vakayagataka tiko na nodra dui qele ga;
- f) Na Mataqali, Tokatoka se Yavusa era via kerekere mai e dodonu tale ga me ra vakayagataka tiko na nodra qele ena teitei se na cicivaki bisinisi. ■

“

E nanumi tale tiko ga ni oqo e rawa ni dolava na katuba vei ira na itaukei me ra lisitaka ga na nodra dui qele

Oqori na Liuliu ni Matanitu ena siga ni soli veivuke mai Nausori ena 2018 kei na dua na itaukei ni qele

Veidinadinati ni Mataqali kei na Matabose

Deed of Trust

NAI walewale ni kena buli e dua na veidinadinati vakalawa se *Deed of Trust* (DOT) ni dua nai tokatoka, mataqali se yavusa, e vakakoto oqo na kena qaravi:

1. Vakadeitaki ni tiko na qele kei na kenai itaukei.

Me vakasokumuni kece nai tukutuku matailalai ni dua na tiki ni qele ka qai vakau mai kina Matabose ni Qele Maroroi (TLTB).

2. Veika e gadrevi me buli e dua na *Deed Of Trust* (DOT)

- Macala ni bose – me vakadeitaka taumada e rauta ni 3 na yaca ni lewe ni tokatoka, mataqali se yavusa me ratou *Trustees* se Mata
- Me vakaleweni mai vakamatau na fomu na “TLTB 5b” ka koto mai kina na saini ni sivia e onosagavulu na pasede (60%) na lewe ni tokatoka, mataqali se yavusa ka tiko na nodra yabaki ni bula ena 18 ka lako cake.
- Na nodratou i vola ni sucu na sa digitaki me *Trustees*.
- Na nodratou i vola ni vakadinadina (*ID Cards*) na *Trustees*.
- Na nodratou i vakadinadina ni vakacavacava (*TIN Letter/ Joint Card*).

3. Veivakadeitaki mai na TLC

Na Matabose (TLTB) ena vakauta e dua nai lavelave ni fomu na “TLTB 5b” kina iTaukei Land Commission (TLC) me ratou vakadeitaka mai ni o ira era saini tiko ena fomu era yabaki 18 ka lako cake ka tiko na yacadra enai vola ni kawa bula.

4. Otioti ni Wiliwili (TLTB)

- Kevaka esa vakadeitaka na Matabose (TLTB) ni sa sivia e 60% na yaca era sa saini mai, esa na qai:
  - Vakarautaka e dua na *Deed Of Trust* (DOT) ni tokatoka, mataqali se yavusa oya.
  - Na DOT e rawa ni vakarautaki ga ena dua ga na tabana e Viti ko voleka kina.
- Kevaka e lailai mai na 60% na yaca era saini mai, me vakasaqarai tale o ira na lewe ni tokatoka, mataqali se

Mau vinaka tiko na veivekani ni Matabose kei ira na itaukei ni qele ena dabe kei na veitalanoa wasoma

yavusa era se sega ni saini, me rawa ni rawati nai wiliwili e gadrevi.

5. Vakarautaki ni *Deed of Trust* (DOT)

Na Matabose (TLTB) ena vakarautaka e tolu nai lavelave ni DOT kina *Registrar of Stamp Duty* ka lavaka e \$60 mai vei ratou na *Trustees*.

6. Titles Office

7. Dolavi ni akaude ena Baqe

Kevaka e gadrevi, e rawa ni vakarautaka talega na Matabose (TLTB) e dua nai vola me veivuke ena dolavi ni akaude ni tokatoka, mataqali se yavusa ena Baqe.

8. Vakacurumi nai Lavo ni Lisi ena Baqe

Na Matabose (TLTB) ena qai vakacuruma ga nai lavo kina akaude vakarautaki kevaka esa vakamuri vakavinaka nai tuvatuva e davo koto e cake. ■

Oqori na vakaillesilesi liu ni Goodman-Fielder kei iratou na itaukei ni qele ena Qoma Enterprise

Dola tale e vica na valenivolavola ni TLTB ena veitauni eso

E TOSO tiko ga na sasaga ni Matabose ni Qele Maroroi (TLTB) me kauta yani vakavoleka vei kemuni na lewenivanua na nona veiqaravi vakauasivi ena nodra vakatoroicaketaki na itaukei ni qele.

Oqo e salavata tiko ga kei na tatadra ni Matabose me vakavinakataka na nona veiqaravi me sotava na gagadre eso ni lewenivanua – wili kina na itaukei ni qele, itaukei ni lisi, o ira na via vakaduri bisinisi kei na Matanitu.

Ena 2016 e a mai dola kina na valenivolavola vou e Rakiraki me qarava na yasana o Ra kei na kena e Korovou me qaravi ira ena vualiku kei Tailevu.

Ena 2017 e a mai dola kina na vale ni volavola vou e Sigatoka me qaravi Nadroga kei Navosa ka vaka kina na kena mai Savusavu me qaravi ira ena yasana o Cakaudrove.

Ena 2018 e a mai dolava tale ga kina na iLiuliu ni Matanitu ka Jeameni sara tale ga ni Matabose o Hon. Josaia V. Bainimarama na valenivolavola mai Ba ka vaka kina na vale ni volavola e Nausori.

Na sasaga ni Matabose oqo e salavata tale tiko ga kei na rai ni Matanitu me vakarawarawataki kina na kena lisitaki na qele vaka-iTaukei ka muria tiko ga na gagadre ni Pillar 6 ni National Charter for Change, Peace & Progress.

E dua tale tiko ga na kena inaki bibi oya me rawa ni ra lisitaka ga o ira na itaukei ni qele na nodra dui qele ka vaka kina na kena kau yani vakavoleka na veiqaravi eso ka dau mai qaravi tu ga ena noda veikorolelevu me vakataki Suva kei Lautoka kina veitauni eso me vakataki Rakiraki, Korovou, Sigatoka kei Savusavu. ■

Oqori na dola ni valenivolavola ni TLTB mai Nausori ena 2018

Maroroi na nodra veivakabauti na iTaukei

NA soli ni qele ni iTaukei kina na Matabose ni Qele Maroroi e sa bau dua dina na cakacaka bibi ka cakacaka levu me a bau vakayacori ena gauna oya ka yacova tiko mai na gauna oqo.

E se sega tale ni dua na ka e caka me baleti ira na iTaukei me tautauvata kei na cakacaka ni kena vidavidai na qele vaka-iTaukei ka maroroi vakalawa ena ruku ni iTaukei Land Trust Act.

Oqori na qaqa ni nodra vosa na Turaga Talai sa Bale o Ratu Sir Lala Sukuna ena 1940 ena gauna e a tovolei kina me tavoci na vakasama bibi oqo vakauasivi ena kena sagai me vakadonui na iTaukei Land Trust Bill.

E ra a biuta na iTaukei na nodra qele ki na Native Land Trust Board (NLTB) ena gauna oya ena nodra veivakabauti taucoko ni na maroroi kina na nodra iyau ena vukudra ena dela ni nodra gauna ka vakadewataki yani vei ira na kena kawa mai muri. Na itavi ga ni TLTB oya ma maroroya na veivakabauti oya.

E na kena ivola tukutuku e laurai ni ra vakayagataka eke o Ratu Sukuna e va na yabaki me veivakasalataki kina mai vei ira na itaukei ni qele e Viti ni bera ni qai vakadonui me tauyavu na Matabose ni Qele Maroroi ni iTaukei.

E a kerei taumada na veivakadonui ni mataqali kei na yavusa ni bera ni ra solia na nona vakatulewa na Bose ni Yasana kei na Bose Levu Vakaturaga (BLV).

E na gauna oqo e sa veidigitaki tiko na Matanitu ki na lewe ni Matabose e Cake ni TLTB me ra maroroya na nodra gagadre na iTaukei kei na nodra tatadra na itaukei me baleta na nodra qele.

E nodra itavi me ra raica ni na sega vakadua ni na vakaweleweletaki na nodra ile ena dua na gauna, ia, me na laurai ga vakatautavata kei na veivakatoroicaketaki ni Matanitu me rawa ni rawa kina na bula sautu vei keda taucoko sara e Viti raraba.

E rauta ni 91% ni qele taucoko e tiko e Viti e qele ni iTaukei ka wili tiko kina eso na baravi totoka, bucabuca kei na veidelana ka sa nona itavi na Matabose me vakadeuca na gagadre eso ni vakayagataka qele me veiganiti ira na iTaukei ni qele ena gauna oqo kei na veigauna sa bera mai. ■

Veitalanoataki na cicivaki bisinisi

Landowners Workshop

E TIKO e dua na gagadre titobu me baleta na nodra vakayararataki na itaukei ni qele me ra vakayagataka ga na nodra qele ka cicivaki bisinisi me rawa ni ra rawata kina na bula sautu.

E a namaki vakalevu na nodra sota na itaukei ni qele e Viti ka kaciva na Matabose ni Qele Maroro ni iTaukei me ilova ka vakadeuca eso na yavu se iwalewale ni cicivaki bisinisi eso e ganiti keda na itaukei.

Era tiko rawa e vica na itaukei ni qele ka ra sa cicivaki bisinisi tu ena gauna oqo ka laurai ni sa toso tale tiko ga vakatotolo ena nodra veiçati vakabisinisi.

Ena sota oqo e ratou a tiko rawa na Yavusa-e-Tolu se na Nakovacake Trust, Mataqali Nawanawaisau Trust mai (Buliya) Kadavu kei na Mataqali Matarisiga se na *Unique Vatia Gravel Extraction PTE Ltd* mai Macuata

Na TLTB e sa tekivuna e dua na gaunisala ni veitaratara kei na veivuke vakauasivi ena soli ivakasala ka vakayagataka kina na Tabana ni iTaukei ni Qele se na *Landowners Affairs Unit (LAU)*.

Na Matabose ena raica me ra cakacakavata kece tiko na itaukei ni qele kei ira e ra lisi ka vaka kina na Matanitu kei ira era via vakatubuilavo ena dela ni qele.

E na laurai tale ga me ra bau vakaitavitaki ira tale ga o ira na marama kei ira na itabagone ena kena cicivaki na noda veisoqosoqo se kabani. Oqo na vanua esa mua kina na sasaga ni vakaduri bisinisi e Viti vakauasivi mai na yasana ni iTaukei ni Qele. ■

YACA NI KABANI	Y3- Gopher Trust, Denten Investment	Unique Vatia Gravel Extraction Ltd	Nawanawaisau Trust
TAUKENA	Yavusa e Tolu, Nadi	Mataqali Matarisiga, Macuata	Mataqali Nawanawaisau, Kadavu
VAKAYAGATAKI NI QELE	Lisi ni otela	Lisi ni dua na tiki ni tauni o Labasa	Caka iyaloyalo
VEIVUKE NI TLTB	Vakarawarataki na veitalanoa me da veivuke kina	Vakasala vakabisinisi	Vakasala vakabisinisi kei na vakayagataka qele
TEKIVU VAKAILAVO	Tekivutaki ena ilavo ni lisi	Tekivutaki ena ilavo ni lisi	\$220,000 na isau ni laiseni ni caka iyaloyalo

Oqori na vitu na waqa kei na kena idini ka ratou volia na Mataqali Nawanawaisau mai Buliya, Kadavu mai na ilavo ni caka iyaloyalo

Na tikici ni dua na iwase ni lavo ni lisi

Assignment of Lease Funds

ENA qai tikici ga nai lavo ni lisi, oya ni sa solia oti na nona veivakadonui e sivia ni 60% na lewe ni tokatoka, mataqali se yavusa, me musuki e dua nai wase ni lavo ni lisi ka vagolei kina dua na akaude e vakatabakidua na kenai naki, ni se bera ni veivotayaki na vo ni lavo vei ira na lewe ni tokatoka, mataqali se yavusa.

Oqo e vakalawataki ena wase e 14 ni *iTaukei Land Trust Act* ka qaravi tale ga vakakina na *Equal Rent Distribution Policy*.

Oqo eso nai naki e rawa ni tikici kina nai lavo ni lisi, ia e sega ni yalani walega vei iratou na kena oqo:

- Veivakavaletaki,
- Dinau ni veivakatoroicaketaki,
- Dau tara vale (*building contractor*),
- Dau volitaki motoka (*motor vehicle dealer*).

Nai naki levu ni kena dau tikici tani e dua nai wase ni lavo ni lisi, oya:

- Me rawa ni vukei ira nai taukei ni qele me dau tiko e dua na nodra tobu e rawa ni ra dau tara i lavo mai kina me veivuke ena vuli, qaravi ni tavi vvakavanua, veivakatoroicaketaki e na koro kei na veika tale eso.
- Me ra vakaduri bisinisi nai taukei ni qele.

Veika e Gadrevi Kevaka e Vinakati me Tikici e Dua nai Lavo ni Lisi

- Dua nai vola kerekere mai vei ira na itaukei ni qele ka vakamatatataki mai kina nai naki ni kerekere.
- Nai vola kerekere me kabi vata mai kei na macala ni bose ni dua na tokatoka, mataqali se yavusa ka a vakadounui kina nai naki e kerei tiko mai.
- Na fomu na "TLTB 5b" me vakaleweni mai vakamatau, salavata na saini ka sivia e 60% na lewe ni tokatoka, mataqali se yavusa.
- E dua nai vola mai na baqe kevaka e gadrevi na dinau.

Esa na qai dikeva na kerekere na TLTB ka veidutaitakavata kei nai lavo e dau rawati ena vei yabaki sa oti. Kevaka esa vakadonui, esa na qai tekivu na musuki ni lavo ena vei vula. ■

Na nodra vakatubuilavo na lalai ena baqe na HFC

E LEVU sara nai tukutuku cacavukavuka e rogo tiko me baleta na kena maroroi na nodrai lavo ni lisi na lalai (o ira e lailai mai na 18 na yabaki ni nodra bula) ka sega nida kila taumada na dina kei na lawa e vauca na kena wasei vakatautauvata nai lavo ni lisi.

Ena gauna sara ga oqo e rauta ni 26,178 nai taukei ni qele e lailai tiko mai na 18 na yabaki ni nodra bula ka tiko ena \$7.17 na milioni na levu ni nodrai lavo ena baqe na HFC.

Na *iTaukei Land Trust Act* e vakarota, ni i lavo kece e ciqoma na Matabose, mai na lisi ni qele vakaitaukei, ka vakakina nai lavo ni lisi mai na veiyabaki sa oti yani ka se bera tu ni veivotayaki me yacova mai na kena mai veisautaki na lawa ena wasewasei ni lavo ena 2010.

E tukuna talega ni nodrai wasewase kece na lalai ka lailai mai na 18 na yabaki ni nodra bula, ena biu tiko vakatikitiki ka maroroi tiko me yacova na gauna era sa yacova kina na yabaki 18.

Nai lavo oqo e qai cakacakataka na Matabose (TLTB) ena vukudra na lalai ka na qai saumi vei ira kei na kena tubu ena gauna era sa yabaki 18 kina. O ira kece nai taukei ni qele era sa yacova na yabaki 18, ka ra sa rejisita tu ena TLTB, sa dodonu mera ciqoma tiko na nodrai votavota ni lavo ni lisi e veivotayaka na Matabose ena gauna oqo. ■

Tabaka toka na gone oqo na nona iqaqalo levu ni liga me isosomi ni nona saini ni bera ni qai laki vakatubutaki na nona ilavo ki na HFC me yacova ni sa yabaki 18

Vukei ira na dauteitei na CBUL ena \$3.4 na milioni

NA Matabose ni Qele Maroro'i e a wasea vei ira nai taukei ni qele e rauta ni \$3.4 na mai na Januarei me yacova tiko mai na Okotova ena yabaki oqo.

Oqo e dua nai lavo e dau sauma tiko na Matanitu vakarua ena dua na yabaki ka tiki ni porokaramu ka vakatokai na *Committee for Better Utilisation of Land* (CBUL).

E tukuna na Vu ni Lewa ni Matabose ni Qele Maroro'i ni veitokoni ni matanitu ena porokaramu oqo, esa vukei ira sara vakalevu na dau teitei, vakauasivi vei ira na dau tei dovu e sa dau mai cava na nodra lisi.

Oqo talega e dua na gaunisala ni nodra vukei nai taukei ni qele mera vakadonuya na kena lisitaki na nodra qele era sega ni vakayagataka tu.

E rauta ni 1,243 na mataqali se tokatoka e lisitaki tu na nodra qele ena vuku ni teitei, e vagoi vei ira nai lavo oqo.

Na porokaramu oqo e a tekivutaki ena 2010, ka sa rauta ni \$57.5 na milioni taucoko na levu ni lavo esa sauma oti na Matanitu.

Nai naki levu ga ni porokaramu oqo me laveta cake ka vukea na rawa-ka mai na qele, vakauasivi ena teitei.

Ena 2008, e a tauyavutaka na Bose Lawa na CBUL me baleti ira nai taukei ni qele ena kena tosoi cake na *Unused Capital Value* (UCV) mai na ono na pasede (6%) kina tini na pasede (10%). Na Matanitu me na qai dau sauma na duidui se na vo ni va na pasede (4%).

E okati talega kina na kena tosoi cake na veivuke se na *Farming Assistance Scheme* mai na \$10,000 kina \$15,000 me rawa ni vukei kina na kena vakarautaki na qele ni teitei vakabibi vei ira era se qai tauyavutaka na nodrai teitei.

Na veivuke ni Matanitu oqo, e dua ka veivakaugeti sara vakalevu vei ira nai taukei ni qele mera vakadonuya na kena lisitaki na nodra qele e sega ni vakayagataka tu ka vakarawarawataka talega na kena vakavou ni lisi ni teitei. ■

Veivuke na CBUL ena teivaki ni qele

Vale ni Volavola

SUVA

Ground Floor, Level 1 & 3
TLTB Building
431 Victoria Parade
PO Box 116, Suva.
T: (679) 331 2733

SUVA

Level 2, TLTB Building
431 Victoria Parade
PO Box 116, Suva.
T: (679) 331 2733

NAUSORI

Level 2, Jiwambhai Complex
Ross Street,
Nausori.
M: (679) 990 7469

KOROVOU

1st Floor, Waimaro Circuit
Building
Main Street,
Korovou.
T: (679) 334 0130

LAUTOKA

Level 1, Khans Complex
10 Mana Street
PO Box 73,
Lautoka.
T: (679) 666 1744

BA

1st Floor, Tower Building
Ganga Singh Street,
Ba.
M: (679) 667 0255

RAKIRAKI

Shop 1, George Shiu Raj
Building
FSC Road,
Rakiraki.
T: (679) 669 4120

NADI

Level 1, Airport Central Complex
Namaka,
Private Mail Bag,
Nadi Airport.
T: (679) 672 3771

SIGATOKA

1st Floor,
Keasuna Complex
Sigatoka.
T: (679) 650 0696

LABASA

Level 1, TISI Sangam
Building, Nasekula Road
PO Box 32,
Labasa.
T: (679) 881 1122

SAVUSAVU

1st Floor,
Planters House
Main Street,
Savusavu.
T: (679) 828 0797

SARAVANUA

Level 1, Airport Central Complex
Namaka, Private Mail Bag, Nadi
Airport.
T: (679) 672 3771